

A PRÓZAÍRÓ MAJTÉNYI MIHÁLY

UTASI CSABA

Engedtessek meg, hogy a kilencvenéves Majtényi Mihály életművéről szóló vázlatos megemlékezésemet egy személyes élménnyel kezdjem. Bő negyed századdal ezelőtt nemzedékem tagjainak fő találkozóhelye a Forum klubja volt, ahol izgatott várakozással néztünk a jövő elé, abban a naiv meggyőződésben, hogy ha nagyon akarjuk, együttes erővel meg fogjuk váltani irodalmunkat. Egy nap, amikor öten-hatan ismét összefutottunk, és feszült figyelemmel az időszerű teendők stratégiájáról tárgyaltunk, a kellenél tán hangosabban is, oldalt pillantva egy kéz ütközött a tekintetembe, amint tekintélyes szivart emel meg éppen. Röviddel utána már bodorodott is a füstje, s mögüle előviláglott egy szempár, a Majtényi Mihályé. Nem ránk, valahova messze nézett, nagy belső nyugalommal, mint aki jórészt megjárta már útjait, s az életről mindent tud, amit halandó tudhat. Ez a különös, nem várt pillanat azonban csak jóval később nyert számomra igazi tartalmat, midőn már tudtam, hogy írónk tekintetében Christian Ilkentől kezdve Bige Jóskán át egészen a *Tomiban most ősz van* tanáráig minden alakja ott tolongott.

Irodalomtörténeti közhely ma már, hogy a *Bács megyei Napló* 1927-ben pályázatot hirdetett kisregényre, s ezen Markovics Mihály harmadik díjat nyert. A bírálóbizottság „figyelemre méltó, tehetséges munkának” minősítette *Mocsár* című pályaművét, egyúttal azonban megállapította azt is, hogy a „minden tekintetben irodalmi becsű, jó vajdasági regényt ez a pályázat nem hozta felszínre”. A bizottság sommás ítélete ma sem szorul kiigazításra, mert a *Mocsár*, minden erénye ellenére, csakugyan felemás alkotás.

Megírásának indítékát egy valószínűleg költött berlini újsághírbe rejti Majtényi: „Tegnap éjjel a Weimarstrasse egy átjáróházában két késszúrással megölték Christian Ilken 50 éves gyártulajdonost. A tettest, aki rablási szándékkal ölt, a rendőrség ma hajnalban elfogta. A gyilkos orosz menekült, Arkadij

*Elhangzott a kishegyési Csépe Imre-emléknapon

Sztorozsenko újságárus, volt gárdakapitány.” A *Mocsár* ennek a mottóként felhasználta hírnek az előzményeit tárja föl, két regénysíkot alkotva. Az elsőn Ilken sorsát mondja el gyerekkorától kezdődően egészen addig, míg a háborús évek konjunktúráját kihasználva, a vagyonos berlini polgárság soraiba küzdi magát, a másikon pedig, ugyancsak a gyerekkorig visszamenően, Sztorozsenko életét pergeti le addig az időpontig, midőn anyagi és erkölcsi romlása folytán „tegnapi élete halvány epigonja” már csupán. Az egyenletesen emelkedő, illetve egyenletesen lefelé tartó két regénysík aztán a rablógyilkosság pillanatában összecsap, metszi egymást, s Majtényi így, amellettt hogy csatornát terem a feszültség levezetésére, egyúttal a véletlen hatalmát is hirdetheti, hiszen a gyilkos és áldozata nem ismerte egymást, sohasem is találkozott.

Módfelett banális volna természetesen, ha a *Mocsár* a véletlent a szó szoros értelmében véletlenként kezelné, s pusztán azt a mindennapi igazságot szeretné illusztrálni, hogy az embert bárhol és bármikor fatális balszerencse érheti. Épp ezért Majtényi Mihály megalapozza, körülépíti, sőt részben a szükségyszerűség szintjére emeli véletlenélményét. A fiatal Ilkent csaknem akarata ellenére odaküldi annak a merényletnek a színhelyére, ahol Sztorozsenko apjával végeznek. Szemtanúvá avatja tehát, azzal a céllal, hogy kapcsolatot létesítsen a két név, a két család között, ami majd később megnöveli a rablógyilkosság súlyát, mi több, sorsszerű színezetet kölcsönöz neki.

Kokain című, 1928-ban megjelent novelláskötetében aztán tovább variálja ezt az élményét. „Mert hiszek a végzetben. Hiszem, hogy élnek különös lények körülöttünk. Ezek nevetve nézik a mindennap apró tülekedését, és kárörömmel integetnek, ha valaki eljut az örvényhez” – írja már a kötet bevezetőjében, előre jelezve, hogy a témakört még korántsem merítette ki. S csakugyan, a kötet novelláiban hol halált hozó, hol karriert romboló, hol pedig kényszerképzeteket kiváltó módon újra meg újra közbelép a véletlen, s „kárörvendő” destrukciója rendre azt példázza, hogy hiába minden, az ember nem lehet a maga szerencséjének kovácsa.

Induláskor Majtényi Mihály tehát az élet rejtett mélyeit szeretné megvilágítani, azokat a régiókat, ahol mindennemű racionalitás elégtelennek bizonyul már. Nem a vajdasági táj és annak jelenségei érdeklik még, hanem inkább a közép-európai ember sorsának rejtélyei, amit korai műveinek alakjai és tájai is ékesen bizonyítanak.

Érdekes azonban, noha nincs benne semmi rendhagyó, hogy a harmincas évek elején Majtényi Mihály megtorpan, egyszerűen nem tudja a korábbi intenzitással továbbfejleszteni kispőzóját. Ennek egyik okát nyilván abban kell látnunk, hogy Szenteleky Kornél időközben meghirdette a helyi színek elméletét, és a vajdasági elkötelezettség mellett kardoskodott. Emellett arról sem szabad megfeledkezni, hogy a háborús-forradalmas-ellenforradalmas évek emlékei fakulni kezdtek ekkorra, a gazdasági világválság mérséklődött, majd a jugoszláv királyság közállapotai is javultak valamelyest, s mindez enyhítette a lelkekben az irracionális hatalmaktól való félelmet, íróinkban pedig csillapí-

totta azokat a lázakat is, melyeket az avantgárd mozgalmak eszközeivel próbáltak megörökíteni alig néhány évvel korábban. Érthető hát, hogy Majtényi Mihály is válaszüthöz érkezett, annál inkább, mert azt kellett tapasztalnia, hogy ha felelősségteljes író akar lenni, legalábbis a Szenteleky mellé fölzárkóztott írók szemében, akkor a lélek problémáiról a tájéira kell helyeznie a súlyt. Az áthangelődés azonban eléggé lassú folyamat volt nála.

Előbb ötlet-novellákat írt, melyekben valamely különös, meglepő pillanatra összpontosít, s minden eseményt, fordulatot ennek a pillanatnak rendel alá. *A lámpás kialszik* jámbor és ügybuzgó tanár ura a könyveinek él elszigetelten albertletében, egy este azonban, áramszünet lévén, „véletlenül és házikabátban” lakásadói körébe csöppen, s megütközve ébred rá, hogy azoknak megszokott nyájassága és udvariassága valójában alpári viszálykodást és gyűlölködést takar. A rendkívüli pillanat révén Majtényi Mihály letépi tehát az álarccokat, s végsőkéig kiélezi a látható és a tényleges valóság ellentéteit.

*A falábú Tatár András*ban az azonos nevű hős, akit toprongyos szerencsétlenség ismer és egy kicsit meg is vet a környezete, egy holdfényes estén betér a vedéglőbe, önérzetesen helyet foglal, urasan rendel, és iszogatni kezd. Később már szórja a pénzt, s miközben asztaltársait kocsmáról kocsmára invitálja, alakját egyre sűrűbb talányosság övezi, hisz „akinek szegény ember létére sok a pénze, az titkot rejteget”. Mondani se kell talán, hogy Majtényi épp ennek a titoknak az ötletéből bontja ki a novellát, és teremti meg végül azt a groteszk, tragikomikus helyzetet, amelyet itt is a szöveg kivételes pillanataként érzékelünk. Kiderül ugyanis, hogy Tatár András a személyi iratait tette pénz-zé, „géplábat” szeretett volna csináltatni magának a tudós doktorokkal. Mire azonban a sejtelemteli éjszaka véget ér, már se pénze, se neve, s úgy búcsúznak botladozó alakjától, falába egyhangú kopogásától, mintha a létből vonulna ki.

A harmincas-negyvenes évek fordulóján, alkalmasint a történelmi események hatására is, Majtényi felhagy a különös pillanatok novellásításával, s kisprózáját ekkor újra a végzet gondolata járja át. Sors-novellákat ír, melyek jószerevével csak annyiban különböznek korai végzet-novelláitól, hogy ezekben már fölerősödik a személyes élmények és a helyi színek szerepe. *A Jakab, a kése*ben a régi bánáti vásárokat idézi meg, s mintha csakis a vásári nyüzsgés érdekelné, ráérős tekintettel pásztáz végig a sátorokon, abba a könnyű bódulatba ringatva bennünket, mely hasonló gyülekezetekben mindig is úrrá szokott lenni az emberen. Azt azonban, hogy mégsem a vásár naturalista tablója a fontos itt, kezdettől fogva sejteti a mértéktartó stílus, a visszafogott kedélyesség, a tompított kolorit. Valami készül, valami történni fog, sugallják már a leíró részek, s amikor a novella utolsó harmadában megvillan, szűr és talál a nem akart, a véletlenül megvett „örök” kés – az elkerülhetetlen végzet szele éppoly erővel tör be a novellába, mint amilyen erővel kiszáratva a vásár környékén is végigsöpör a fürgeteg, s utoléri Jakabot, amint „jámbor és örök kötelességtudással” viszi a késeket százával, nem is sejtve, hogy a „végzet feltar-

tóztathatatlan fuvarosa”. Azzal, hogy a „mágikus erejű”, ősi kés hatalmát kiegyenlíti a természeti erők hatalmával, Majtényi Mihály a vásári gyilkosság jelentésmezejét is kibővíti, s valójában a történelmi időbe projiciálja a novellát, anélkül hogy a konkrét világhelyzetre akár egy szóval is utalna.

A negyvenes évek elején már egy másik Majtényi Mihállal találkozunk. Ekor már az anekdotikus novella egy lehetséges típusát műveli, melyben maga a történet, az eseményesség foglalkoztatja elsősorban, a századelő világából előlábáló novellahőseit pedig, nemegyszer az olvasóra is odakacsintva már, teljesen familiárisan kezeli. A cselekményközpontú, könnyedén mesélő, magát az előadásmódot esztétikai értékévé emelő novellának arra a válfajára talált rá tehát, melyet jellegzetesen majtényisnak tart mindmáig az irodalmi köztudat. S ezzel párhuzamban most már egészen egyértelműen tájaink felé fordul. Amikor a háborús években Crnjanski *Örökös vándorlása* magyarul is megjelenik, adósságérzet keríti hatalmába. „Az igazság és a valóság az – szögezi le 1943 nyarán, a palicsi írótáborozáson –, hogy a bácskai táj írásainkban nem kapta meg azt a szerepet, ami kijár neki”, majd az egész magyar irodalomra kiterjesztve ebbéli hiányérzetét, Crnjanski példamutató művét emeli ki: „Ő nézett először felejtetetlen szemmel a bácskai síkságról a szlavóniai hegyekre, ő vándoroltatta alakjait a hadak útján a Mosztonga mocsarai között – úgy mennek ezek az alakok Mária Terézia testőreinek és granicsárjainak köntösjében, hogy örök földközelségben mindig a bácskai tájat érzem körülöttük.” A Crnjanski-ihletés, legalább részben, föltétlenül közrejátszott abban, hogy hamarosan megírta s közzétette *Császár csatornája* című első regényét, melynek „fullasztó légkörére” már a korabeli kritika fölfigyelt.

Majtényi Mihály tehát a negyvenes évek elején definitíve rátalált arra az útra, melyen haladva legfontosabb szépprózai műveit fogja megalkotni. A háborút követő első időben mégis kisebb ingadozás tapasztalható pályáján. Egyrészt újságírói teendői hatottak gátlólag munkájára, másrészt pedig az, hogy a szocialista realizmus eszmei és poétikai elvárásaitól mindig is idegenkedett. Noha témái és alakjai megannyi lehetőséget kínáltak volna az osztályellentétek ábrázolására, ha csak tehette, kerülté az igehirdető sematizmus csapdáit. Nem véletlen épp ezért, hogy alkotókedve csak az ötvenes évek elején, a ljubljanei írókongresszus után hozza meg az első igazi értékeket. Ekkor teszi közzé a *Császár csatornája* nak az alakok galériája tekintetében is emlékezetesebb változatát, az *Élő vizet*, nem sokkal később pedig a *Garabonciást*, amelyet folytatásával, a *Bige Jóska házasságával* változatlanul Majtényi Mihály legjobb regényének kell tartanunk.

A két mű cselekménytartománya csaknem fél évszázadot ölel fel. Bige Jóska-t a kilencszázas évek elején pillantjuk meg először, s egészen addig nyomon kísérjük, míg a második világháború viharában nyomtalanul el nem tűnik a szemünk elől. Az immár történelemmé szelídült, részben feledésbe ment időkből Majtényi egymás után hozza előtérbe vidékünk poros, levegőtlen falvainak, mezővárosainak jó érzékkel megrajzolt alakjait, kiknek mozgásteré-

ben szinte megélednek, jelenvalóvá válnak az akkori társadalmi viszonyok. A *Garabonciás* azonban mégsem társadalmi regény elsősorban, hiszen Majtényi minden helyzetet, epizódot az egyszerű, töretlen életkedvű regényalak lelkivilágán keresztül láttat és elevenít meg. Bige Jóska első személyben beszél viszontagságos, hányatott, de derűs mozzanatokban is bővelkedő életéről. Mondatai az élőbeszéd tempóját, fordulatait követik, közvetlen kapcsolatot teremtve az olvasóval. Hősünk többször szinte kilép a könyvből, és régi ismerősünként mozog közöttünk. S ezt a benyomást csak elmélyíti az, hogy Majtényi Mihály időnként megszakítja a mese fonalát, közvetlenül az olvasóhoz fordul, párbeszédet kezdeményez vele, a reagálására, a véleményére kíváncsi. Humora tiszta, fegyelmezett. A kérészéletű, harsány tréfálkozásnak nyomát sem találjuk nála, ami egyúttal annyit is jelent, hogy nem a kompozíció vagy a lélektani elemzés telitalálatai teszik emlékezetessé a regényt, hanem épp a kedély egyensúlya, mely alkotóereje teljében mutatja írónkat.

„Nagy mesélőkedv szegődött mellém életem kezdetén, és ezt a mesélőkedvet bontottam csak, ezzel alkottam mindig. . . Írói programom továbbra is: magamat adni a mesék szárnyán, s mindazt, ami átforrósodott bennem mint élmény” – vallotta egy helyt Majtényi Mihály, s ez a mesélőkedv nemcsak a *Garabonciást*, legjobb novelláit, irodalmunk hőskorát idéző emlékezéseit határozza meg, hanem gazdag publicisztikai munkásságát is. Újságírói témáit csaknem kizárólag a mindennapok jelentéktelen, bagatell eseményeiből merítette, anélkül hogy ezeknek szélesebb társadalmi háttérét megvilágította volna. Sohasem törekedett aktualitásra, sohasem pörlekedett az adott pillanat elmentmondásainak túlhaladásáért, sohasem művelte az ún. angazsált publicisztikát, mely állásfoglalásra kész tetőn lelkes híveket és lesben álló ellenfeleket szerzett már annyi íróembernek. Nem volt kenyere a disputa, még az irodalmi perpatvarokba sem szólt bele, csak szemlélődött tűnődőn, és a „senkit sem megbántani” belső parancsának engedelmeskedve, a jelen és a múlt perifériáján kalandozott. Akár szépprózájában, itt is gyakran megszakítja a szöveg folytonosságát, nyelvből gondosan kiiktatja az irodalmi nyelv sémáit, s ismételten az élőbeszédre jellemző laza, fordulatos mondat szerkezeteknél állapodik meg. Mindnyájunkkal megtörténhet jelentéktelen eseményeket húz alá, nagyít ki, nagy ráismertető effektussal, több helyütt pedig játékosan önmaga ellen fordul, kissé élehetetlennek, ügyetlennek, a modern élet rejtélyei között nehezen tájékozódónak mutatva magát.

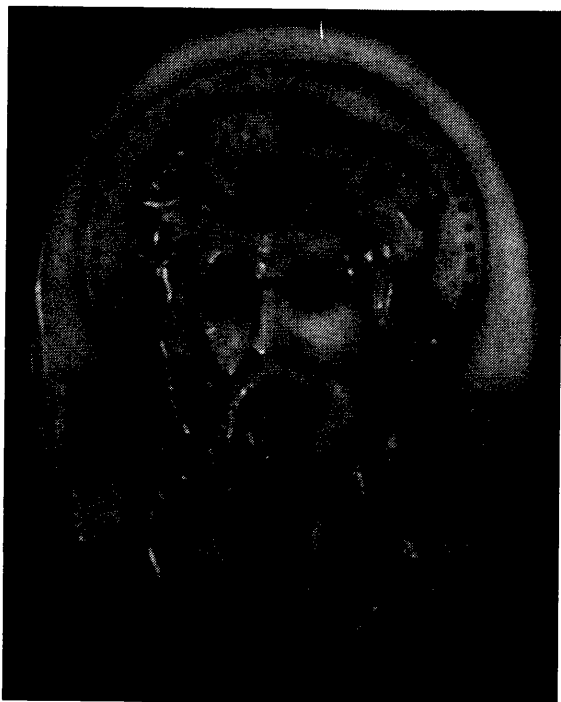
Legjobb tárcái, cikkei mégis azok, melyekben valamely nem várt felfedezés hatására szemlélődése maradéktalanul bensővé transzformálódik. Amint eltekint a nemes szórakoztatás feladatától, és a maga mögött hagyott évtizedekbe lép vissza, bujkáló, áttételekben gazdag líraisággal telítődnek sorai. Ilyenkor mindig ott látjuk kezében azt a néhány szál tulipánt, melyet egy iskolai ünnepség után szorongatott egészen hajnalig a sáros, fekete alföldi éjszakában.

Egyébként Majtényi Mihály nem tartozott a közvetlen vallomástevők közé. Életművében lapozgatva, alig találni olyan helyet, ahol eszmélkedésének alap-

vető dilemmáit, gondjait fogalmazta volna meg. Nem vezetett naplót, melyben reflexióit rögzítette volna, és nem írt esszéket, melyekben létünk kérdéseire kereste volna a választ. Mindenkor a távolságtartó mesemondó pozícióján kívánt maradni, s így csak ritkán történhetett meg, hogy egy-egy szövegében, ha visszafogottan is, hagyta szóhoz jutni legszubjektívebb élményeit. Mint a *Tomiban most ős van* című kései novellában, amely látszólag Ovidiusnak, a római elégia legnagyobb mesterének pontusi száműzetéséről szól, valójában azonban Majtényi Mihály elégikus búcsúzkodásának meggyőző dokumentuma. Majtényi Ovidiusa ugyanis az „örökké jelenvaló Ősz pillanatát” örökíti meg, fényt derítve arra is, hogy a költőnek nem a száműzetés pusztája fáj, az, hogy értetlen barbárok közé taszította az önkény, hanem inkább az, hogy immár szívében is a kívülrekedtség, az egyedülvalóság csöndje honol. S miközben ezt az alapgondolatot megfogalmazza, a novellában a hangulatot elmélyítőn, refrénszerűen állandóan visszatér a címadó mondat: Tomiban most ős van.

Igen, Tomiban most ős van, mondhatjuk mi is. Borzalmas, esztelen ős.

Mihály bácsi, gyűjtsen rá egy szivarra.

Viktor Hohlenko: Krisztus (csont)